ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏBİƏTƏ KOMPLEKS YANAŞMA PRİNSİPİ

Əli Rza Xələflinin nəsr əsərləri misalında ekoloji məsələlərə dair araşdırma

Yusif DİRİLİ (MAHMUDOV)
Ətraf mühit üzrə tədqiqatçı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

(Əvvəli ötən sayımızda)

Turan Türksoy onun dilini yaxşıca anlayırdı; Turanın anlamında təkə digər silahlılara da deyirdi: "Yəni ki, yaxın gəlməyin, yoxsa sizin də aqibətiniz beləcə olar".

Turan üzüaşağı baxırdı. Təkəyə yaxınlaşmaq istəyən, üstəlik də nə üzündən, nə də saçından, bir sözlə, təbiətindən bu yerə, yurda aid olmayan adamın kimliyini özü üçün aydınlaşdırmaq istəyində olsa da, buna vaxtı çatmamışdı. Çünki yadlıq özünü diktə eləmişdi. O, adam heç bu heyvanın son anda belə hansı hərəkəti edə biləcəyini bilmirdi. Elə bu səbəbdən də gülləsinin təkəni yıxmağından fərəh duyaraq irəli cummuşdu. Və nəticəsi də göz qabağında idi. Bir sözlə, Turan da, Turanın dostları da, elə təkəyə birinci güllə atmış, ona görə də qalibanə bir tərzdə təkənin üstünə yerimiş şəxs də düşünürdü ki, təkə daha o gücdə deyil. O, artıq hədəfin qurbanıdır...

...Silahlı adamlardan biri təkəni təzədən hədəfə aldı. Turan özünü silahlı adamla təkənin arasına atdı. Artıq gec idi. Açılan güllənin sürəti Turanı qabaqlamışdı. Güllə təkənin düz sinəsindən dəydi və bir anda qan şoralandı. Təkənin qabaq dizləri çökdü. Bəlkə də, sonuncu anın gücünə o, buynuzunu hələ dik saxlamışdı. Turan qollarını təkənin boynuna doladı. Onun başını enməyə qoymadı. Təkənin gözlərində hələ həyat işığı vardı. Turan o gözlərdən yenə nəsə oxuyurdu.

...Bu vaxt aşağı yuvarlanmış adam sürüşkən çınqılların üstü ilə ehtiyatla, silahını özünə dayaq edə-edə yuxarıya qalxırdı. Sürüşən daşların bir-birinə dəyməsindən gələn səs, silahına söykənib addım atan adamın ayaqları altında daşların xırçıltısı Turanın diqqətini çəkdiyi kimi, təkəni də ona tərəf baxmağa vadar etmişdi. O, yaxınlaşmaqda davam edirdi. Ayaqlarını yerə güclə basırdı, dizləri titrəyirdi. Onun yeganə gücü özünə söykək elədiyi silahında idi. Silahına dayaqlanıb yeriyirdi. Yaxınlaşdı, qorxa-qorxa təkədən xeyli aralı dayandı. Nəsə soruşdu. Turan onun nə dediyini bilmədi. Hansısa bir xarici dildə danışırdı. Turan sualedici nəzərlə təkəni sinəsindən vuran adama tərəf baxdı:

- Bu kimdir? Nə deyir belə?

- Deyir ki, nə dayanmısınız, başını kəsib, buynuzunu çıxarın.

- Bəyəm bu xaricidir?

- Bəli, bəli, xaricdən gəlib. Təkə buynuzu aparmağa gəlib.

- Neynirlər buynuzu?

- Bilmirəm, deyirlər ki, cavanlıq iksiri hazırlayırlar.

Turan təzədən bir təkəyə baxdı, bir də xarici adamın danışığını tərcümə edənə.

- Siz də bunlara kömək edirsiniz?

- Hə də, onsuz da təkəni vurub buynuzunu götürürlər. Cəmdəyini də biz götürürük. Təkə ətindən şirin nə var ki?

- Onlar bu yurdun qürurunu məhv edir, siz də qarnınızı güdürsünüz, eləmi?

Xarici adam Turanın dediyindən bir şey başa düşməmişdi. Ona görə də yenə nəsə dedi. Həmin tərcüməçi təkrar dilləndi:

- Deyir ki, vaxtımız azdı, cəld olun, iş görün. - İndi onun səsi bir qədər hökmlü idi.

- Yox, yox, hələ təkə ölməyib. Dayanın. - Turan ciddi etiraz elədi. Təkənin öləzimməkdə olan gözlərinə baxdı. Bu, son həyat işartısı ilə təkə də ona qanrıldı:

"- Hə, bunlar təkcə məni öldürmədilər. Neçə nəslin yaradıcısı olacaq genimi öldürdülər. Mən təkcə özümü aparmadım. Bu dağların qürurunu da apardım. Mənim başsız qalan sürüm neçə-neçə yırtıcının ovu olacaq. Bütün nəslimi məhv elədilər".

"- Bilirəm, onlar sənin qürurunu qətl etdilər. O güllələr təkcə sənə dəymədi. Başsız qalan sürünün hamısına birbəbir dəydi. Lap elə bütövlükdə bu dağlara dəydi. Sənin sinəndən axan qan, həm də bu dağların sinəsindən axan qandır".

Bayaqdan bəri kənarda dayanıb heç nə deməyən üçüncü silahlı şəxs irəli yeridi. Artıq gözlərində həyat işığı sönmüş təkənin də boynu Turanın qolunun üstünə düşmüşdü. Təkənin canı bədənindən uçub dağlara, bəlkə də, elə bayaq üzərində dayandığı qayanın özünə hopmuşdu.

Turan təkənin başını ehtiyatla yerə qoydu. İstədi ki, geri çəkilsin. Amma əl atıb bir daş götürüb təkənin başının altına qoydu. Təkənin başı yenə də hündürdə idi. Buynuzları da dik dayanmışdı. Sanki bütün əzəmətilə "mən ölməmişəm, nə qədər bu dağların əzəməti var, mən də varam", - deyirdi.

Üçüncü silahlı şəxs Turanın qolundan tutdu:

- A bala, geriyə çəkilin. Bunların icazəsi var. Sonra başınıza iş açarsınız.

Deyəsən, o, Turanın düyünlənmiş yumruqlarını görüb baş verəcək qanqaralığın qarşısını almaq istəyirdi. Turanın gözləri dolmuş, yumruqları düyünlənmiş, əzələləri də gərilmişdi. O, nəsə demək, kiməsə üsyan etmək istəyirdi.

Dönüb dağlara tərəf baxdı. Dağlar bayaqkı kimi əzəmətli və qüdrətli görünmürdü. Deyəsən, elə təkənin ölümüylə dağların da qüruru qırılmışdı. Əzəməti parçalanmış, görkəmi yazıqlaşmışdı. Təkənin qətli ilə həyatın - bu dağların zirvəsindən gənclərə bəxş elədiyi coşğunluq hissləri də məhv olmuşdu.

- Gəl, Turan, bir gün qan öz haqqını istəyər. Gedək, - dedilər...

Göyün üzü tutulmuşdu. Qara buludlar göyün üzündə qayır-qayır qaynayırdı. Bir parçası qopub aralanır, sonra təzədən o biri parçanın üstünə yeriyirdi. Bərk göy guruldadı, şimşək də çaxdı. Göy qılıncını çəkmişdi, yerlərdən isə soraq yox idi..." ("Qiyamətdən bir gün əvvəl" - 2017, s.102-109).

Müəllif bu əsərində yalnız yerli və gəlmə ovçuların Azərbaycan təbiətinə vurduqları ziyanı qeyd etmir, həm də mənəviyyat məsələlərinə toxunur. Təkənin öldürülməsi qətl hadisəsi kimi dəyərləndirilir. O vüqarlı, qürurlu bir şəxs kimi təqdim edilir, sankı insanlaşdırılır, bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilir. Gözlərimiz önündə keçmişinə sədaqətli, gələcəyinə nikbin bir insan tipi canlanır. Təbiət ilahiləşdirilir və ona münasibət dəyişir, sevgi yaranır. Bəs təbiət necə qorunmalıdır ki? Onu Turan Türkel kimi Vətən fədailəri, təbiət sevdalıları mühafizə edə bilər. Fikrimcə, ətraf mühitə münasibətdə Ə.Xələflinin yazıçı kimi böyüklüyü ondadır ki, təbiətdəki möhtəşəmliyin, qürurun obrazını yarada bilib.

Bədii sənətdə yaradıcılığa təbiət qədər təsir edə bilən ikinci bir qüvvə tapmaq çətindir. Təbiət dedikdə isə gözlərimizin qarşısında birinci növbədə gözəl görnüşü və səfalı təmiz havası ilə xoş təsir bağışlayan yaşıl aləm - müxtəlif növ bitkilər, əsl həyat canlanır. Bəlkə bu ona görədir ki, onların insan ömründə həm iqtisadi, həm estetik, həm də sağlamlıq baxımından faydası daha çoxdur. Demək olar ki, Ə.Xələflinin yaratdığı bütün bədii sənət əsərlərində mütləq təbiətin izini görərsən. Sənət adamının peşəkarlığı və ruhani xarakteri birbaş bu məsələdə ona dəstəkdir.

Yazıçının qeydlərindən: "Nə sirdir, deyə bilmərəm, yazın burnu dəlinən kimi Qurd qapısının aşırımında, Qasım çapdıran bələnində öz kökünün üstündə ağavış telləriynən göyərən yovşan kollarını gözüm gəzir. Beləcə bütün yay boyu evdən işə gələndə, işdən evə qayıdanda bu yovşan kolları gözlərimin qonağı olur. İldə bir-iki dəfə maşında tək olanda düşüb özüm bu yovşan kollarının qonağı oluram. Biriki kolunu da dartıb qoparıram, ovcumda sıxıram. Tünd iysini ciyərlərimə çəkirəm..."

Hər mühitin öz rəngi, öz ətri, öz dadı var. Bu keyfiyyətlər onun yetişdirdiyi məhsullarda, insanlarının xarakterində üzə çıxır. Bəzən bizə adi görünən bir yerin otu başqa bir yerin ətirli, al-əlvan çiçəkli bitkisindən daha xoş gəlir. "Dədə Qorqud" filmində Beyrək Banıçiçəyə üzük əvəzi yovşan qoparıb verir və aramızda nişan olsun, iyləyib məni xatırlayarsan deyir. Müəllifin yovşanı Vətən otu kimi təqdim etməsi maraqlıdır. Ə.R.Xələfli yovşana insanı Vətənə bağlayan sehrli qüvvə kimi baxır və inandırıcı misallar gətirir. Ölkəsinin bir qoluzorlusundan küsüb Yurdundan perik düşmüş Loğman tinətli bir müdrik onu geri qaytarmaq üçün ardınca gedən çobanın gətirdiyi bir qom yovşanın iysini ciyərlərinə çəkib, Vətən üçün darıxır. Doğma yurdu, torpağı, vətəni üçün ürəyinin başı göynəyir. Qayıdıb gəlir. Sitat: Çoban özü ilə gətirdiyi yovşanı ona verib deyir ki, al, özündə saxla. Heç olmasa, arada Vətəni yadına salar. Müdrik yovşanı alan kimi ətri onu vurur. Az qala bihuş olur. Sinəsinə sıxır, iyləyir, bir neçə dəfə bunu təkrar edir. Gözlərindən yaş sel kimi axır. Çoban durub yola düşəndə ona yalvarır ki, məni də özünlə apar... - Hə, bax bu yovşanda belə güc var." ("Söz və qan" - 2016, s.152-153).

Məntiqlə bu təkcə yovşan otunun gücü deyil. Ümumilikdə, yaşıl aləmin - təbiətin gücüdür. Təzə yurd yeri bələdləyəndə ilk olaraq orda ağac əkirik, göy-göyərti əkirik. Yaşıl rəng, yaşıl bitki həyat nişanəsidir. Dincəlməkdir, rahatlıqdır, xoşbəxt yaşamaq, sağlıqlı uzun ömür sürməkdir. Yazıçının adi yovşana bu dərəcədə dəyər verməsinin səbəbi bizə görə onun təbiət rəmzi, yaşarlıq rəmzi olması ilə bağlıdır....

Gördüyümüz kimi, Ə.Xələfli yovşanı Təbiət-Vətən anlamında təqdim edir və demək lazımdır ki, bu yanaşma elmi baxımdan da səhv deyildir. Doğrudur! Bu, həm də gənclərimizə təbiət-vətən anlayışının nə olduğunu aşılamaqdır, maarifçilik missiyasını ləyaqətlə daşımaqdır. "Ceyhun əlinə yığdığı yovşan dəstəsini daha heç yerə atmadı. Özü ilə evə gətirdi. Qızına kitablar almışdı. Bir dəfə həmin yovşan dəstəsindən bir neçə qanadı da qızının kitablarının arasına qoydu. ...Məktəbdə Duyğunun kitabını vərəqləyərkən müəllimməsi ondan soruşdu ki, bu nə otdur kitabının arasına qoymusan?

- Vətən otudur, müəllim, - uşaq cavab verdi.

- Bəs bu hardandır səndə? Sənə kim deyib ki, bu, Vətən otudur?

Atam deyib, müəllim. Atam deyirdi ki, nə vaxt Vətən yadınıza düşməsə, onda bu otu iyləyin ("Söz və qan" - 2016, s.153).

Yovşanın bu şəkildə diqqətə gətirilməsinin başqa səbəbləri də ehtimal etmək olar. Birincisi, şəfaverici bitki kimi farmokoloji xüsusiyyətləri, efir yağları ilə zənginliyi, şorakət yerlərdə, şoran torpaqlarda asanlıqla yayılması və digər bitkilər üçün torpağın münbitləşməsində (bu cəhətdən onu pioner saymaq olar) əvəzsiz əhəmiyyəti. Digər tərəfdən yovşan il uzunu bəzi otyeyən heyvanlardan ötrü bol qida ehtiyatı olan otlaq sahələr yaradır.

Əli Rza Xələflinin həm poeziyasında, həm də nəsr yaradıcılığında insan ekologiyası prioritetdir. İnsan özünə hakim olanda, əməllərinə nəzarət edəndə təbiətin varlığına da xələl gəlməz. Əks halda, insan təbiətinin islaha ehtiyacı var. O, "Bir ayrılıq odu var" kitabında qeyd edir ki, Hüseyn Kürdoğlunun satira və həcvlərində kəskin münasibət islah tələbi qoyursa, yumorlu şeirlərində dostyana müasibətlə insan təbiətinin kəm-kəsirləri tənqid edilir ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.256) "Hüseyn Kürdoğlu soyundan gələn varlığını dünyanın baş həqiqəti bilirdi.

(Davamı 9-cu səhifədə)

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏBİƏTƏ KOMPLEKS YANAŞMA PRİNSİPİ

(Əvvəli 8-ci səhifədə)

... Və mənəvi güc qaynağını tərənnüm edən hər şeirində, dördlüyündə onun ruhu könül evində sevinirdi." Rəhmətlik atası Zal əmidən iqtibas gətirir: "Atam Zal Əziz oğlu deyərdi ki, ömründə bir kərəm könül evindən sevinməyən hər kəs bu dünyadan nakam gedər. Könül evindən sevinmək həqiqətin nuruna qovuşmaqdır." ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.232). Doğrudur, insanın daxili aləmi - mənəvi mühiti çox mürəkkəb və qeyri-adidir. Nə qədər yaxşı tanısan, ən yaxın adamın da belə görünməyən bir əlaməti üzə çıxar, görərsən. Zora tabe olmayan, ölümü bir suiçim kimi qəbul edən yumşaq bir sözdən kövrələr. İnad atından elə düşər ki deyərsən, bundan yumşağı yoxdur. Bir otun qoxusu, bir çiçəyin ətri... insanı sarsıdar, beləcə inad atından düşər ("Söz və qan" - 2016, s.149). Müəllif təlqin edir ki, hər kəsin ədaləti öz əlində və əməlindədir. İnsan təbiəti gərək ipək kimi olsun, könlü yaxşılıqlara açılsın. Əgər səndə təbiətə məhəbbət hissi varsa, bitkiyə, heyvana, insana mərhəmət varsa nə xoş təbiətin halına - insanlığın halına. Bir otun qoxusu, bir çiçəyin ətri... insanı sarsıdarsa, deməli hamımızın dünyasının, Anamız təbiətin salamat qalmasına inanmaq olar.

Ə.Xələfli yaradıcılığında torpaq nisgili ilə bərabər, ona söykənmək və güvənc var. Axı torpağa tək adi əkin materialı kimi baxmaq olmaz. O yurddur, ev-eşikdir. Hər növ canlı orqanizmlərin yaşayış məskənidir. Adi buğda dənəsinin cücərməsi, boy verməsi onun hesabınadır. "Bir buğda dənəsinin torpağa atılması ilə onun yaşarlıq gücündə olan rüşeymi bitir, gücünün bir hissəsini torpaqdan şirə çəkməyə yönəldir. Digər hissəsi həyata, rəhmətlik Hüseyn Kürdoğlu da - biri Cəbrayıldan, biri Laçından.

"Sənətkar əkinçidir. Düşüncələrə əkdiyi ilə... Bitirdiyi, bara-bəhərə gətirdiyi düşüncə toxumları, çiçəkləri, pöhrələri ilə. Dövrün ən saf toxumlu əkinçilərdən biri də Hüseyn Kürdoğlu idi. Mən də onun yolu ilə getməkdən çox, onun əkininin qaldığı yerdən yola davam elədim.

Mənim bir missiyam da var: ad əkirəm... Yıpranmış, mənən köhnəlmiş, insanın köləliyini, qulluğunu təlqin edən adların əvəzinə qədim, qədim olduğu qədər də yeni adlar əkirəm. Arac, Amac, Aman, Açar, Alac... dilimizin türk əsilli sözləridir.

Əkinçiyəm... və bunu qürurla, təkrar-təkrar deməkdən çəkinmirəm.

Azərbaycanda yeni adların "əkilməsinə" gerçəkdən çox ehtiyac var. Diləyatmayan, eybəcər, yabançı adlar ölkənin içinə yeriyib, ev-ev, ailə-ailə, nəsil-nəsil dolaşmaqdadır - ərəb-fars mənşəli adlar, rus adları, gülüş doğuran əşya, avadanlıq və alət adları... Bəs deyilmi, yorulmadıqmı, bezmədikmi, iyrənmədikmi bu antimilli, üfunətli adlardan? Ad islahatını ilk dəfə bədii ədəbiyyata mən bilən böyük dramaturq Cəfər Cabbarlı gətirib - "Oqtay Eloğlu", "Yaşar", "Aydın", "Od gəlini", "Sevil", "Dönüş" və başqa əsərləri yarandıqdan sonra bu adlar Azərbaycan ailələrində pasportlaşdı. Həmçinin, Ə.Xələflinin çox az işlənən və ya heç işlənməyən türk mənşəli sözlərin ad kimi ailəsində, qohum ailələrində olması təəccüb doğurmur. Bu onun milli kimliyindən doğur. Yazıçının ailəsində, əzizlərində Amur, Aral, Alur, Salur, Banuçiçək və s. kimi adlar belə yaranıb və çox da xoş qarşılanıb. Onun söz əkmək, ad əkmək istəyi və haqqı alqışa layiqdir. Bu, bilavasitə insan ekologiyası ilə bağlı problemdir.

parır, torpağın üst münbit qatını yuyub aparır, erroziyalar, yarğanlar yaradır. "Yazda, payızda göydə buludlar ləngər vurub bir-birinə meydan oxuyanda, buynuzlaşıb bir-birinin qarnını yırtanda, şiravan leysanı başlayanda bu dərələrin suyu-seli bir-birinə qarışır, əjdahaya dönürdü...

...Dağ seli yolu dağıtmış, dərənin lap qırağında bitmiş nəhəng çinarın da kökünü yumuş, çinarı aşırmışdı. Kökü o tayda qalan çinar bəri üzə aşmışdı. Tanrı öz seliynən, suyuynan yolu dağıdıb bir çinar körpüsü salmışdı ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.186). Xəzan dövrü güclü küləklərlə müşayiət olunur: "Payız küləyi əsirdi. Xəzəllər ordan-burdan qalxır. Qanadlanan yarpaqlar bəzən aramızdan keçirdi. Axır ki, cəsarətlənib "Durna səsi" kitabı haqqında qəzetdə yazdıqlarımı dedim..." ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.199)

Müəllif maddi-mənəvi düşüncələr içində doğma torpaqlarda qarı düşmənin od vurduğu təbii sərvətlərimizin halına acıyır, bundan sarsılır. Çünki yanan yalnız palıd ağacı deyil axı, o

luna söykənərək: "Şair yazılarında irmaq sözünü dəfələrlə işlədir. Təbiətin cənnəti mənasında, yaşıl vadi, həyat mənbəyi və s. anlamlarında. Ancaq bu irmaq elə sənətkarın öz yaradıcılığıdır. Həmişə çağlar dirilik çeşməsi olan sözü şairin cismani həyatından yüz illər keçsə də yaşayacaq, insanlara dirilik bəxş edəcəkdir. Irmaq - yaşıl vadi səhrada karvanları çağırdığı kimi." - deyir və... "Bu yerdə Laçın təbiətindən qopub gəlmiş və o təbiəti ruhunda, sözündə qoruyan dostuma - Şair İlham Qəhrəmana məktub adı ilə yazdığım misralar düşüncəmə ayaq verdi:

Şimşək çaxdı - göz bilər,
Sinə yandı - köz bilər.
Kim yazdı, necə yazdı-
İlham bilər, söz bilər.

Söz ki var... son ucu irmaqdır. Səhra həyatımızdan ruhumuz həmişə o irmağa can atır." ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.210).

Bəli! Insan həmişə təbiətə can atır, onu arzulayır, orda rahatlıq tapır və özünü xoşbəxt, sağlam və gümrah sayır. Özünü təbiətdə dədəli-nənəli bilir. Keçmişimizin də əsasında təbiət dayanır. Yazıçı-publisist Əli Rza Xələflinin "Meyar"ında qarış-qarış gəzdiyi, heç bir zaman unuda bilməyəcəyi və dünyaca təbiət içində ayrıca, seçimli təbiəti olan ozanlar ozanı, aşıqlar aşığı ustad Dirili Qurbaninin doğulub boya-başa çatdığı, suyundan-torpağından, ümumilikdə, təbiətindən güc aldığı Diridağının təbiəti xüsusi hal kimi diqqəti cəlb edir.

"Diri dağının çox qəribə təbiəti var. Vadilər əncir, üzüm, nar - təbii meşələri ilə örtüldüyü kimi, qayaların da üstü yamyaşıl saqqız ağacları ilə bəzənmişdi - saqqız dağlıq yerlərdə bitir. Ancaq bütöv dağın sinəsi boyu Qara salın üstündə bitən saqqız ağacları insanı təəccübləndirməyə bilməz. Nəhəng saqqız ağacları rütubəti, hətta

həyatın daha ucalığına doğru can atır. Torpaqdan çəkilən şirə ilə buğda dənəsi sünbülə gəlir, dənə çevrilir. Beləcə, onun yaşarlığı özü öz içindən dəyişilmələrlə davam edir... İnsan da belədir." ("Söz və qan" - 2016, s.146). İnsan başının, bütünlükdə vücudunun torpağa əyilməsi səbəbsiz deyil. Yurd həsrəti çəkmişlər qayıdanda öncə başlarını torpaq əyər, onu duz təki yalayar, hələ desən xışmalayıb yeyərlər də. "Mübariz ağzı üstə torpağa düşdü. Əlləri ilə torpağı xışmaladı. Torpaq qarışıq əli ilə üz-gözünü sildi.

- Bu bizim torpağımızdı. Mən onu yeyə-yeyə böyümüşəm - dedi və ovcundakı xışmanı ağzına doldurub çeynəməyə başladı. Ermənilər qarşıdakı mənzərəyə heyrətlə baxırdılar.. Mübariz torpağı hirs və qəzəblə yeyirdi...

- Bəri gəl, Alur, sənə deyim, - onu yaxına çağırdım. Istəmədim ki, gözlərimin dolmağını görsün. Başını sığalladım: - İndi sən yaxşı oxu, böyüyəndə biləcəksən ki, bəli, insan torpağı yeyə bilər. Ancaq öz torpağını. Bu torpağı yeyə-yeyə böyüyür insan. Bu onun həyatıdır. Şərəfli həyatı... ("Söz və qan" - 2016, s.109)

Ekoloji mənada torpaq biokos maddədir. Yəni ona cansız varlıq kimi baxmaq olmaz. Elə ona görə də insan ondan doymur. Onu varlığı kimi bağrına basmaq istəyir. 30 il doğulduğu torpaqdan aralı düşən söz adamı, sənət adamı neynəməlidir ki? Qələmi ilə, sözünün gücü ilə əkinçidir Əlirza müəllim də,

Söz əkdim var gətirə,
Dən tuta, bar gətirə.
Ürəyi yanan olsa,
Yanğıya nar gətirə.

(`Ł Ø ß °ßª , 287-288)

Əli Rza Xələfli sözünün içində təbiətin yazlı-payızlı, yaylı-qışlı halları var:

Dövran ötər, var əriyər,
Ömür yetər, yar əriyər.
Qurtarar qış, gələr bahar,
Ümid bitər, qar əriyər.

(`Ł Ø ß °ßª , 211)

"Durna səsi" kitabının son hissəsi, "Qara buludun şimşəyi" adlanır. Dolmuş buludlar qarşılaşanda güclü şimşək çaxır. Bu şimşəyin işığı bir anlığa da olsa hər yeri işıqlandırır. Şairin dördlüklərində ifadə olunan ideyalar da məhz bu cür təsir bağışlayır, oxucunu ayıldır, həyatı başa düşməkdə ona kömək edir, bələdçi olur." ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.184) Dolmuş buludlar göy gurultusu ilə müşayiət olunursa, deməli fiziki qanunauyğunluq - elektrik boşalması baş verib. Hər belə boşalmada şiddətli qığılcımlar yaranır. Biz ona "şimşək çaxdı" deyirik. Bəzən bu o qədər güclü olur ki, sanki yer-yurd bir-birinə qarışır. Nağıllarda deyildiyi kimi qoç döyüşünə, aslan nəriltisinə bənzəyir. Ardınca leysan xarakterli yağış yağır və bu cür selləmə yağışlar adətən təbiətin özünə də ciddi ziyan vurur; ağacları kökündən çıxarır, kolları qırıb tökür, dağ-daşı qo-

həm də bizsiz üşənən yurd yerlərimizdir ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.271-272). "Yanan tək palıd obrazında mən yenə yurdu görürəm... Təkcə kök yanmır, yeni pöhrələrin cücərmə, bitmə ehtimalı da yanır. Yaddaş ütülür, düşüncə korşalır, mənəvi qısırlıq üçün münbit zəmin yaranır. Və bu yerdə yanğı ilə elə tək palıd yanğısı ilə boyaboy yaratdığı yalnızlıq obrazı çox mətləblərdən xəbər verir." Yazıçının yaradıcılıq imkanları geniş, duyğuları ülvi, düşüncələri dərindir. Onun təbiət obyektində ağrılı problemlərimizdən olan Kür çayı da yazılarında haray qoparır, imdad diləyir. Bu ekoloji gərginlik illərdir ki, ölkəmizin həllini tapmayan çoxsaylı problemlərindən biridir. Odur ki, müəllif nəsr əsərlərində də onu diqqətdə saxlayır: "Bundan sonra "Karvanı soyulan şahzadə qıztək göylərin altında" üryan qalan Kürün taleyinə də işıq salınır. Məzmun ictimai mahiyyətdən, sırf cəmiyyətdaxili təzadlardan ekoloji tarazılığı pozulmuş təbiətə, eləcə də Kürə yönəlir." ("Bir ayrılıq odu var"- 2018, s.275).

Kinolarda çox görmüşük, bədii əsərlərdə çox oxumuşuq: susuz karvan, yaşıl vadi, çeşmə... Təbiətin gözəlliyi onun bol sululuğu, yaşıllığı ilə məhdudlaşmasa da, əsas bunlardır. Bunlar varsa, təbiət də var; bərəkətli torpaqlar, zümrüd meşələr, görkəmli dağ və dərələr... Hamısı ordan başlayır. Ə. Xələfli nəsrində bunları da unutmur, qəhrəmanı Hüseyn Kürdoğ-

torpağın özünü belə sal qayaların üstündə necə tapıb bitirdi? - Yaradanın möcüzəsi idi. Saqqız ağacı yabanı püstədir, xırda, balaca meyvələri olurdu. Bir çoxu ümumiyyətlə, meyvə gətirmirdi ("Meyar" - 1996, s.332-333).

Aydın görünür ki, Ə.Xələfli publisistik bir dillə ərazinin biomüxtəlifliyini, ekosistemini, landşaft və relyefini obrazlı şəkildə oxucuya çatdırır. Yazıçı yalnız yabanı halda bitən meyvə ağaclarının adlarını çəkmir, eyni zamanda yüzillərlə burada sortlaşdırılmış meyvələrin adlarını qeyd edir. Müəllif haqlıdır: Diridağ gerçəkdən hər cür nar, üzüm, əncir və başqa mədəni bitkilərin məskəni idi. Onlar əsasən dağlıq yerlərdə, qayalıqlarda, daşlı təpəliklərdə və dərələrdə - kimsəsiz, xüsusi qulluq tələb etmədən bitirdi. Maraqlıdır ki, bol məhsul verən bu meyvə və giləmeyvə ağaclarını azar vurmurdu. Əlirza müəllimin adını çəkdiyi "Demi (həmin sahəyə "Qarağac" da deyirdilər) bağı" (yəni susuz şəraitdə mədəni bitkilərin bitdyi bağ) tək deyildi, adını çəkdiyi "Şəfli"dən başqa "Tənəkli"nin də adını qeyd etməyi lazım bilirik. "Şirə daşı", saxsı qab parçaları, neçə yüz ilin tunc və dəmir məmulatlarının qırıqları barədə qeyd olunan və olunmayan fikirlər göstərir ki, yazıçı Diridağının əski etnoqrafiyası barədə də doğru mülahizələr yürütmüşdür.

(Davamı 16-cı səhifədə)

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏBİƏTƏ KOMPLEKS YANAŞMA PRİNSİPİ

(Əvvəli 9-cu səhifədə)

Hüseynalı düzünün lap aşağısında - Xələfli stansiyasından bir az yuxarı "Sulu dərə" deyilən bir yer var idi. Buz kimi bulaqlar çıxırdı. Həmin Sulu dərənin yuxarısına "Küm dərəsi" deyirdilər. Deyilənə görə, bu yerlərdə çoxlu tut bağları olmuşdu. "Küm dərəsi"ndən keçib Diri dağının zirvəsinə sarı - üzü Mazan nənəyə doğru gedəndə Şəfli bağları başlayırdı. Şəflidə nar, əncir və üzümün təhəri yox idi. Kənddə adamlar məhsulun təbii bolluğundan həmişə təəccüb edirdilər. "Biz həyətdə bu qədər qulluq edirik, belə təmiz məhsul yetişdirə bilmirik. Di gəl, Allahın verdiyinə bax!

Yazıçının bəlkə də neçə qərinə öncə Diridağı ərazisində kümdarlığın mövcudluğu və inkişafı barədə qeydləri də çox maraqlıdır. O, "Küm dərəsi" deyilən yerin məhz bu məşğulluq növü ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir. Burada "Tutlu" toponiminin olması da buna sübutdur. Mazannənə Ocağının yaxınlığında şəfaverici soyuq bulağın da adı bildirilir. Yeri gəlmişkən, hazırda Talış dağlarında, Qarabağ yaylasında və Naxçıvan ərazisində bəbirlərin olduğu elmi məlumatlarda qeyd edilir. Ə.R.Xələfli də elə bunu deyir: "Əvvəllər bu dağlarda müxtəlif yırtıcılar, o cümlədən bəbir də olub. Bəbirin adamlarla rastlaşması haqqında söhbətlər eşitmişəm. Ancaq dağ keçilərini öz gözlərimlə görmüşəm" ("Meyar" - 1996, s.333)

Rəhmətlik atam Məhəmməd İsmayıloğlundan uşaqlıq və gənclik illərimdə yadımda saxladığım unudulmaz xatirələrdən biri də bu yırtıcı heyvanla bağlıdır. Atam danışırdı ki, Diri dağlarında vaxtı ilə hər cür heyvan olub, hətta pələng də. "Qara Sal"ın təpəsində, "Qaratikanlı"ya tərəfki "Təkəyatan" dediyimiz yer dağ keçilərinin oylağı idi. Bir dəfə ora çıxanda yastanada uzanmış zolaqlı və irigövdəli bir heyvan gördüm. Bildim ki, pələngdir. Diridağında ona rast gələn olmamışdı. Heç mən də görməmişdim. Zəhmi adamı basırdı. Arabir nərildəyir, vahiməli səslər çıxarırdı. İşin axırını gözləmək qərarına gəldim və yanımdakı

çəkilir. Bu barədə Dirili Qurbani hələ XV-XVI əsrlərdə yazırdı:

İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Soyuq sular, tər bulaqlar qal indi..

Müəllif yazır ki, "Şəfli bağları"nın vaxtı ilə insan qayğısı ilə əhatə olunmasının izləri görünürdü. Buradakı nar, əncir və üzüm sortlarının haralardansa gətirilməsi və xüsusi becərilməsi meyvənin dadında-tamında da 500 illik zaman məsafəsindən sonra da çox aydın hiss olunurdu ("Meyar" - 1996, s.330) "Şirə daşı"nın tarixi lap qədimdir. Təbii nardan şirə çəkmək üçün bu daşlardan istifadə olunurdu. Narın yığıldığı yer, meyvəni əzdikdən sonra şirənin axarı, süzülmə yeri hamısı qalırdı. "Şirə daşı"ndan üzü aşağı dağın döşü müxtəlif dövrlərə aid rəngli və rəngsiz saxsı qablarla zəngin idi ("Meyar" - 1996, s.331)

Əlbəttə, Diridağı kimi zəngin təbiətə malik bir ərazini biomüxtəliflik cəhətdən yalnız bitkilərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Canavar, tülkü, çaqqal, dağ keçisi, gürzə, təlxə və b. heyvanlar Diridağı üçün səciyəvidir.

Ə.Xələfli vaxtı ilə burada müxtəlif yırtıcı heyvanların olduğunu yazır və bəbir kimi təhlükəli yırtıcı heyvanın da adını çəkir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, orta əsrlərdə Vətənimizin flora və faunası həmişə diqqəti cəlb edib. A.Dümanın "Qafqaz" əsərində Azərbaycanda pələngin olduğu qaya parçasının dibinə sığınıb, diqqətlə müşahidə etməyə başladım. Çox həyacanlı olsam da, mənə maraqlı idi ki, niyə o yanında oynaqlayan təkələrə əhəmiyyət vermir. Düşüncədən ayrılmamış o qəfil təkanla bir sıçrayışa keçilərdən birini tutub, boynunu sındırdı, bədənini dartıb dağıtdı, şaqqalayıb yeməyə başladı. Sonra heç nə olmayıbmış kimi təzədən uzanıb ətrafında otlayan keçiləri tənbəl-tənbəl süzdü. Sanki gözlərinin qabağını görmürdü. Hissiyyatsız bir canlıya çevrilmişdi. Görünür, yeməyə yeri yox idi: doymuşdu. Ağlımdan bir fikir keçdi. Niyə belə olur, o cür güclü heyvanlar doya biləcəyi yemdən artığına nəfis salmırlar. Biz insalarda tərsinədir... Əgər yenidən aclıq hissi baş qaldırsa, onda yem axtarmaq məcburiyyətində qalacaq. Dağ keçiləri də ərazidən uzaqlaşmışdı... Daha mən gözləyə bilməzdim. Tələsik ordan uzaqlaşdım. Düşündüm ki, iyimi alıb məni təqib edə və yaxalaya bilər. Sən demə, yanılırmışam. O artıq sutkalıq qənimətini əldə etmişdi.

Atamdan çox əvvəllər eşitdiyim bu müdhiş təbiət hekayətinin (olmuş əhvalatın) əsas obyekti, görünür bəbir imiş və hardansa buralara gəlib çıxıbmış (sadəcə, atam bu heyvanı zahiri görünüşünə görə pələngə oxşadıbmış). Axı Diridağları bol ov ehtiyatı olan məskənlərdən biri idi...